DALIUS JARMALAVIČIUS
Vilniaus universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: sinchroninė ir diachroninė žodžių daryba, istorinė germanų kalbų morfologija, baltų dvikalbių rankraštinių žodynų žodžių darybiniai tyrimai.

DĖL ŽODŽIŲ DARYBOS TEORIJOJE VARTOJAMŲ TERMINŲ IR DARYBINIŲ ELEMENTŲ KLASIFIKACIJOS

Regarding the Used Terminology and Classification of Formative Elements in the Theory of Word-Formation

ANOTACIJA

Analizuojant XVII–XVIII a. rankraštinius dvikalbius baltų kalbų žodynus susidurta ne tik su vokiečių kalbos daiktavardžių dūrinių darybos tipų interpretavimo, bet ir su jų kategorizavimo problema. Krinta į akis ir tai, kad žodžių darybos tyrėjų požiūris į ankstyvesniųjų epochų žodžius labai įvairuoja, sudėtingesniems atvejams paaiškinti kuriami įvairūs terminai, taip netgi apsunkinant diachroninių reiškinių analizę. Šiuo straipsniu norima atkreipti dėmesį į aktualesnius daiktavardžio dūrinių darybos probleminius aspektus, išsakomas kritiškas požiūris į vartojamų terminų tikslingumą, aptariami diskutuotini žodžių darybos tipai, visa tai iliustruojant empiriniais pavyzdžiais.

Problematikai išryškinti pasitelkti dviejų tipų žodžiai: vieni yra kompleksiniai žodžiai su semantiškai nepamatuotais dėmenimis, sinchroniniu požiūriu nelaikytini dūriniais, kiti – dėl dėmenų ypatybių užimantys tarpinę poziciją tarp dūrinių ir vedinių.

ESMINIAI ŽODŽIAI: žodžių daryba, daiktavardžio dūriniai, derivatai, unikalios morfemos, afiksoidai.

ANNOTATION

Analysis of bilingual manuscript dictionaries of the Baltic languages reveals a classification problem of some word-formation types of nominal compounds. The author also

adresses the problem of different terminology used to describe similar terms in synchronic word-formation theory, and different reserchers' positions on the issues of diachrony. Therefore, it is difficult to interpret the received results of the analysis and to determine which words should be analyzed as formations and which should remain outside the boundaries of derivational analysis.

This article provides comments and proposals for the specification of the terms and discusses the definition of different status of complex words. The problem is exemplified by choosing two types of complex words: the first type covers words with semantically demotivated constituents, which are synchronically not regarded as compounds, while the second type includes the words, which take an intermediate position between compounds and derivatives.

KEYWORDS: word-formation, nominal compounds, derivatives, pseudo-morphemes, affixoids.

0. ĮVADAS

Straipsnyje aptariami probleminiai aspektai, aktualūs ir sinchroninės, ir diachroninės žodžių darybos tyrėjams. Studijuojant mokslinę literatūrą susiduriama, visų pirma, su tam tikro tipo žodžiams apibūdinti vartojama pertekline terminologija, o tai, be abejo, apsunkina žodžių darybos tyrėjo darbą. Kita vertus, kiek vienodesnio darybinių reiškinių apibrėžimo šaltiniuose nebuvimas neleidžia patikimai interpretuoti vokiečių kalbos dūrinių tyrimo rezultatų. Pasitaiko atvejų, kai nėra lengva nuspręsti, ar žodį dar galima darybiškai analizuoti, ar jis laikytinas paprastuoju žodžiu. Problematikai išryškinti straipsnyje orientuojamasi į dviejų tipų kompleksinius žodžius: vienus, kurių dėmenų semantinis pamatavimas nėra pakankamas, ir kitus, turinčius elementų, kurie užima žodžių daryboje tarpinę poziciją tarp dūrinių dėmenų ir žodžių darybos formantų. Sprendžiant kompleksinę struktūrą reprezentuojančių žodžių darybinio interpretavimo klausimą, keliamas tikslas yra patikslinti kriterijus, leisiančius patikimiau įvertinti, kurie vokiečių kalbos daiktavardžiai priskirtini dūriniams ar derivatams ir kurie žodžiai turėtų likti už žodžių darybos tyrimo ribų. Siekiant minėto tikslo keliami šie uždaviniai:

1. Pateikti įžvalgų dėl mokslinėje literatūroje sinonimiškai vartojamos žodžių darybos terminologijos tikslumo ir tikslingumo;

2. Daugiau dėmesio kreipiant į diachroniją įvertinti kompleksinės struktūros žodžių darybinių elementų klasifikacijos pagrįstumą.

Iš pradžių straipsnyje aptariami žodžių su unikaliaisiais elementais ypatumai, pateikiamas sinchroninės žodžių darybos atstovų požiūris į šiuos nepakankamai aiškią sandarą reprezentuojančius žodžius. Apžvelgus mokslinėje

literatūroje tokios struktūros žodžių apibūdinimui vartojamą gana įvairialypę terminologiją, norima pateikti tam tikrų pastabų ir pasiūlymų dėl terminų tikslinimo.

Kita šio straipsnio dalis skiriama interpretuoti dariniams su elementais[1], žodžių darybos moksle dar vadinamais afiksoidais, užimančiais tarpinę poziciją tarp dūrinių dėmenų ir vedinių darybos formantų. Iliustruojant pavyzdžiais, išryškinamos ribos tarp sinchronijos ir diachronijos, t. y. konkretizuojama, kada žodis dar laikytinas dūriniu, o kada jau derivatu.

Empirinę tyrimo medžiagą sudaro vokiečių kalbos žodžiai, rinkti iš šių XVII–XVIII a. žodynų*: Clavis Germanico – Lithvana* (rankraštinio XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodyno) (toliau – Clavis), *Lexicon Lithuanicum* (rankraštinio XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodyno) (toliau – Lex), *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685, gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku* (rankraštinio 1685 m. Janio Langijaus latvių-vokiečių kalbų žodyno) (toliau – L) ir *Lexicon Germanico-Lithvanicvm et Lithvanico-Germanicvm* (rankraštinio XVIII a. Jokūbo Brodovskio vokiečių-lietuvių kalbų žodyno) (toliau – B).

1. DŪRINYS AR PAPRASTASIS ŽODIS?

Kaip pastebi Pėteris O. Mülleris, vienas iš procesų, vykstančių kalbos istorinėje raidoje, yra unikaliųjų morfemų (pseudomorfemų) susiformavimas iš kadaise buvusių ir savarankišką reikšmę turėjusių žodžių (Müller 1993: 412). Unikaliosiomis morfemomis (vo. *unikale Morpheme*) vadinami žodžių dėmenys, kurie neegzistuoja kaip savarankiški žodžiai ir nėra aptinkami kituose dūriniuose, pvz.: L 22 *Himbeern* [Himbeeren] ‘avietė’ (pirmasis dėmuo *Him-* siejamas su senojoje vokiečių aukštaičių kalboje vartotu žodžiu *hinta* ‘elnė’ + *Beere* ‘uoga’), L 281 *Maul=beeren* [Maulbeeren] ‘šilkmedžio uogos’ (dėmuo *Maul-* kildinamas iš lo. *mōrum* ‘šilkmedžio uoga’ + *Beere* ‘uoga’), Lex 19a *Bräutigam* ‘jaunikis’ (*Braut* ‘jaunoji sužadėtinė’ + dėmuo *-gam,* siejamas su s. v. a. *gomo* ‘vyras’; pats dūrinys reiškęs ‘jaunosios vyrą’), B 58 *Birnstein* [Bernstein] ‘gintaras’ (*Birn-* greičiausiai yra veiksmažodžio *brennen* ‘degti, liepsnoti’ variantas + *Stein* ‘akmuo’). Žodžių, turinčių panašius dėmenis, XVII–XVIII a. rankraštiniuose žodynuose priskaičiuojama iki keleto dešimčių (daugiau pavyzdžių žr. Jarmalavičius 2014: 48–49, 75–76, 114–115).

Kaip minėta, vokiečių kalbos žodžių darybos teorijoje šiems pavieniams elementams įvardyti dažniausiai vartojamas unikaliųjų morfemų terminas, nors,

[1] Atsižvelgamas į šių žodžių ypatingą struktūrą bei skirtingą požiūrį į juos sinchroniniu ir diachroniniu aspektu, autorius įvadinėje straipsnio dalyje vengia vartoti dūrinių terminą.

pasak Elkės Donalies, dėmenys gali būti apibūdinti ir kitaip: blokuotomis, kvazi ar pseudomorfemomis, taip pat pleremomis[2] (Donalies 2005: 41). Vincas Urbutis, įžvelgdamas šių žodžių struktūrines ir semantines ypatybes, tokių „darinių“ apibūdinimui žodžių darybos teorijoje siūlo tariamųjų dūrinių su atliekamu kamienu sąvoką, atkreipdamas dėmesį, kad pastarieji nėra aiškios sandaros ir nesudaro naujų dūrinių, todėl žodžiai su šiais elementais turėtų likti už žodžių darybos tyrimo ribų (Urbutis 2009: 143–144). Panašios pozicijos laikosi ir P. O. Mülleris, teigdamas, kad pavieniuose žodžiuose pasitaikantys elementai – ankstyvųjų kalbos epochų reliktai, kurių leksinė reikšmė jau išblėsusi ir bent iš dalies gali būti paaiškinama tik etimologiškai, todėl sinchroninės žodžių darybos atžvilgiu dūriniai su šiomis morfemomis suvokiami kaip paprastieji žodžiai (Müller 1993: 412). Transformacinės gramatikos atstovai net ir, pavyzdžiui, dūrinį *blackberry* ‘gervuogė’ dėl neapčiuopiamo semantinio ryšio tarp šio žodžio ir jo dėmenų priskiria darybiškai neskaidiems leksiniams vienetams, todėl, pasak jų, panašaus tipo dūriniai priklausytų diachroninei kalbos teorijai, o ne sinchroninės žodžių darybos sričiai (plg. Benczes 2006: 22). Regis, vo. *Him*beern, *Maul*=*beeren*, *Bräutigam*, *Birn*stein lyg ir būtų per drąsu laikyti paprastaisiais žodžiais (simplicijomis). Taip pat galima paaiškinti, kodėl minėtų žodžių nereikėtų traktuoti paprastaisiais žodžiais. Antai, tariamieji determinatyviniai dūriniai vo. *Fleder*maus ir lie. *šikšno*sparnis šių dienų gimtosios kalbos atstovų suvokiami kaip ‘kažkokia pelė ar kažkas, turintis sparnus’. Taigi, darytina išvada, kad minėtų struktūrų žodžių elementų unikalumas, egzistavimas tik pavieniuose pavyzdžiuose bei gebėjimas jų reikšmę paaiškinti tik etimologiškai yra esminis požymis, leidžiantis juos atskirti nuo kitų į žodžių darybos tyrimą įtrauktinų leksinių vienetų.

Tačiau ankstyvesnio laikotarpio kalbos faktus galima analizuoti ir sinchroniškai, todėl tyrėjas neturėtų iš akių išleisti to, kad dūrinio dėmuo dar gali egzistuoti kaip savarankiškas žodžis ir taip tiek formaliai, tiek semantiškai būti paaiškinamas, pvz.: Lex 63a *Nachtigal* [Nachtigall] ‘lakštingala’ (Lexer: dėmuo *gal* v. v. a. reiškė ‘dainavimą, giedojimą’, o veiksmažodis *galen* – ‘dainuoti, giedoti’) arba L 264 *Schorn*=*stein* [Schornstein] ‘kaminas’ (DWB galima rasti keletą bendrašaknių žodžių, tiesa, retai tevartojamų: daiktavardį *Schorre*(*n*),

[2] Vokiečių kalbos žinynuose galima rasti dar įvairesnių šių elementų apibūdinimų, pvz., *Pseudoplerem*, *Himbeermorphem* (Glück 2005: 707). Angliškoje literatūroje aptinkami tokie žodžių su darybiškai nemotyvuotais dėmenimis apibūdinimai: *cranberry-words* ar *cranberry-compounds* (plg. Wälchli 2005: 100, 126, 147, 155), *cranberry morphemes* (Booij 2007: 30). Vis dėlto žodžių darybos teorijoje reikėtų vengti terminų, sukurtų vieno unikalaus elemento ar žodžio pamatu. Taip išeitų, kad kiekvieną unikalų leksinį vienetą galima būtų apibrėžti savaip, pavyzdžiui, vo. **Schornsteinmorphem*, **Nachtigalmorphem* ar lie. **šikšnosparnio*, **titnago* morfema ir pan.

reiškiantį ‘stačią uolą’, bei veiksmažodį *schorren* reikšme ‘būti išsikišusiam, kyšoti’ + *Stein* ‘akmuo’) ir pan.

Kai kurie mokslininkai, kaip antai Geertas Booij (2007: 30), darybiškai nemotyvuotiems žodžiams taip pat priskiria darinius su pirmuoju dėmeniu *Stief-* ir *Schwieger-*, pvz.: *Stiefvater* ‘patėvis’, *Stiefsohn* ‘posūnis’, *Schwiegereltern* ‘uošviai’. Sutapatinti anksčiau minėtų tipų žodžius, regis, nėra visiškai tikslu. Reikėtų pastebėti, kad vokiečių kalbos elementus *Stief-*, *Schwieger-* ir *Schwager-* tyrėjai yra linkę priskirti ir afiksoidams[3] (Stepan 2009: 102), ir konfiksams (Fleischer, Barz 1995: 122), t. y. darybos formantams[4]. Pastaruosius struktūrinius elementus reikėtų aptarti plačiau, kad būtų išvengta terminų painiojimo. Konfiksai, kaip ir unikaliosios morfemos, kalbos istorinėje raidoje susiformavo iš kadaise savarankiškų leksemų, dabar aptinkamų tik tam tikruose žodžiuose. Pagrindinis skirtumas tarp jų yra tas, kad konfiksas, nors ir nėra produktyvus žodžių darybos elementas, egzistuoja žodžių grupėse. Tuo tarpu unikaliosios morfemos, pvz.: *Him-*, *Maul-*, *-gam*, *Birn-* [*Bern-*], aptinkamos tik pavieniuose žodžiuose (*Himbeere*, *Maulbeere*, *Bräutigam* ir *Bernstein*). Su *Stief-* ar *Schwieger-* faktiškai įmanoma sudaryti naujadarų[5], su unikaliu elementu šis procesas neįmanomas. Taigi, nors unikaliesiems dvikamienių žodžių elementams ir minėtiems konfiksams būdingas savarankiškos leksinės reikšmės praradimas, tačiau pastarieji, tiesa, nepasižymintys darybiniu produktyvumu, atlieka žodžių darybos formantų funkciją.

Apibendrinant tai, kas buvo išdėstyta apie dvikamienius žodžius, kurių V. Urbutis ir P. O. Mülleris neįtraukia į žodžių darybos tyrimo sferą, reikėtų pastarajai nuomonei pritarti. Visų pirma, nereikia pamiršti, kad žodis, priskirtinas dariniui, turi būti ne tik formaliai, bet ir semantiškai pamatuotas, turi būti žiūrima jo darybinio potencialo. Kalbant apie sudurtinius žodžius svarbu pažymėti, kad atskirų dėmenų reikšmė neturėtų būti atitolusi nuo bendrosios darinio reikšmės. Minėtu atveju ryšys tarp dvikamienių žodžių dėmenų yra išblėsęs, o vienas iš jų darybiškai nemotyvuotas, todėl nebelieka prasmės žodžių darybos aspektu laikyti jų kažkuo ypatingais ar išskirtiniais, t. y. dubliuoti darbą, kurį atlikti priklausytų žodžių etimologijos atstovams. Kita vertus, žiūrint į šiuos leksinius vienetus vien tik formaliai, žodžių darybos mokslui nepavyks išsivaduoti iš morfologijos sferos, netgi priešingai – susikoncentravus vien tik į

[3] Vokiečių kalbos elementų *Stief-* ir *Schwieger-* priskyrimas afiksoidams nėra visiškai teisingas, nes afiksoidai žodžių darybos požiūriu yra ypač produktyvūs, tuo tarpu pirmieji dėmenys *Stief-* ir *Schwieger-* aptinkami tik mažoje žodžių grupėje, t. y. nėra produktyvūs.

[4] Apie tai bus plačiau kalbama kitoje šio straipsnio dalyje.

[5] Vokiečių kalbos gramatikose cituojamas 1999 m. leidinyje *Woche* užfiksuotas naujadaras *Stiefmutterfamilie* (DUDEN 4 2005: 667).

dėmenų struktūros analizę, kyla pavojus įsipainioti į perteklinį, pagrečiui vartojamų terminų kūrimą, reikalingą atskiriems atvejams paaiškinti. Taip tik apsunkinamas diachroninės žodžių darybos tyrinėjimas.

Apžvelgus dvikamienių žodžių, kurių vienas iš dėmenų nėra darybiškai pamatuotas, ypatybes, tinkamiausias jiemas apibūdinti atrodytų V. Urbučio pasiūlytas tariamųjų dūrinių su atliekamais kamienais terminas. Tačiau, turint omenyje, kad šie leksiniai vienetai nepriklauso žodžių darybos tyrimo sričiai ir juolab nelaikytini kompozitais, tinkamiausia juos būtų įvardyti kompleksinės struktūros žodžiais su darybiškai nemotyvuotu kamienu arba darybiškai nemotyvuotais kompleksinės struktūros žodžiais.

2. DŪRINYS AR VEDINYS?

Žodžių darybos teorijoje plačiai diskutuojama ir dėl tarpinę poziciją tarp dūrinių dėmenų ir afiksų užimančių elementų, mokslinėje literatūroje dar vadinamų afiksoidais. Afiksoidai yra tokie žodžių darybos elementai, kurie užima tarpinę poziciją tarp žodžio (leksemos) ir darybos afikso. E. Donalies šiuos elementus vadina *jau ne žodžiais* (vo. *Nicht-mehr-Wort*), bet *dar ne afiksais* (vo. *Noch-nicht-Affix*), ir pažymi, kad afiksų susiformavimas iš atskirų žodžių yra tipiškas vokiečių kalbos fenomenas. Panašios pozicijos, kad žodžių darybos afiksai susidaro iš dūrinių dėmenų kalbos istorijos raidoje, laikosi ir Damaries Nübling (2010: 73). Tačiau šis reiškinys nėra svetimas ir kitoms kalboms. V. Urbutis išsamiai yra aprašęs latvių kalbos priesagos *-uzis*, turinčios abstrakčią kategorinę reikšmę ‘pamatiniu žodžiu pasakyto dalyko buvimo vieta’, kilmę, pvz.: la. *pęlūzis* ‘peludė’, *sierūzis* ‘sūrinė’ ar *vārtūzis* ‘vartai su stogu viršuje’ (Urbutis 1993: 84 tt.). Minėtas žodžių darybos formantas susidarė iš tam tikro viduriniosios vokiečių žemaičių kalbos dūrinių su antruoju dėmeniu *-hūs* (vo. *Haus* ‘namas’) tipo, pvz.: *bakhūs* (la. *bakūzis*) ‘kepykla, trobesys su duonkepe krosnimi’, *münthūs* (la. *mintūzis*) ‘monetų kalykla’ ir pan. Vėliau, kaip pastebi V. Urbutis, formantas *-uzis*, skirtingai nuo *-hūs*, neturėdamas šalia pamatinio žodžio, jau negali būti suvokiamas kaip leksinis vienetas, bet tik kaip žodžių darybos afiksas (Urbutis 1993: 92–95, 98).

Taigi, afiksoidai, turintys leksinę reikšmę (tiesa, daugiau ar mažiau apibendrintą), skiriasi nuo žodžių darybos afiksų, bet dėl savo funkcijų, riboto savarankiškumo žodžių junginyje yra į šiuos panašesni. Daugumai žodžių darybos tyrėjų tarpinę poziciją tarp kompozitų dėmenų ir derivatų užimančių darybinių elementų įvardijimas afiksoidais yra priimtiniausias. Nors germanistinėje literatūroje, kaip pažymi Julia Stepan, afiksoidai gali būti vadinami ir kitaip, pvz.: *afiksinėmis morfemomis*, *pusiau afiksais*, *dūrinių afiksais*, *santykiniais afiksais* ar

tarsi afiksais (Stepan 2009: 102). Kaip teigia P. O. Mülleris, keblumų iškyla ir dėl afiksoidų priskyrimo žodžių darybos tipams, nes tiriant kalbą diachroniniu aspektu, ne visada lengva atriboti dūrinius ir vedinius (Müller 1993: 410).

Afiksoidai paprastai skirstomi į dvi grupes:

1) prefiksoidus, atliekančius priešdėlių funkciją;

2) sufiksoidus, atliekančius priesagų funkciją ir būdingus dažniausiai daiktavardžiui ar būdvardžiui.

Hansas Altmannas, apžvelgdamas šiuolaikinės vokiečių kalbos darybą, nurodo šiuos sufiksoidus: *-gut*, *-kram*, *-kreise*, *-leute*, *-material*, *-reich*, *-volk*, *-welt*, *-werk*, *-wesen*, *-zeug*. Prefiksoidams jis priskiria: *Alt-*, *Ex-*, *Ko-*, *Maxi-*, *Mini-*, *Miss-*, *Mit-*, *Nicht-*, *Vize-* (Altmann 2011: 74–76). Šis sąrašas išsiplėstų, jei įtrauktume ir tuos žodžių darybos elementus, kuriuos J. Stepan taip pat interpretuoja kaip afiksoidus, pvz.: *-frau*, *-mutter*, *-nonne*, *-weib*, *Groß-*, *Stief-*[6] (Stepan 2009: 101–102).

Kilme afiksoidams gana artimi yra šiame straipsnyje jau minėti konfiksai, kuriuos W. Fleischeris skiria į dvi rūšis: svetimos kilmės (vo. *nicht heimische*) ir indigenius (vo. *heimische*) (Fleischer 1995: 62). Pirmajai grupei priskiriami kitaip dar vadinami neoklasikiniai konfiksai, pvz.: *Bio-*, *Euro-*, *Mini-*. Kitai grupei priklauso jau minėti *Stief-* ir *Schwieger-*. Esminis skirtumas tarp savos ir svetimos kilmės konfiksų yra žodžių su jais darybinis produktyvumas: su svetimaisiais, ypač dabartinėje vokiečių kalboje, pasidaroma nemažai žodžių, o savieji (indigenūs) konfiksai žodžių daryboje yra reti (Elsen 2006: 138). Konfiksų vis dėlto nereikėtų gretinti su afiksoidais, nes pastarieji dar aptinkami kaip savarankiški žodžiai, tuo tarpu konfiksai egzistuoja tik tam tikrose žodžių grupėse (Schu 2006: 259). Tiesa, su *Stief-* ir *Schwieger-* galima pasidaryti naujų žodžių, bet faktiškai vokiečių kalboje šie elementai žodžių darybos požiūriu yra visiškai neproduktyvūs.

Rankraštiniuose dvikalbiuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose dažniausiai aptinkami sufiksoidai *-werk, -wesen, -zeug, -gut* bei prefiksoidas *Haupt-*, todėl juos reikėtų detaliau aptarti.

Žodžio *Werk* leksinė reikšmė yra ‘gaminimo vieta’ (vo. *Produktionsort*) (kodėl ne ‘darbo, gaminio’ ir pan. reikšme? – aut. past.), *Wesen* – ‘būtybė, kūrinys’ (vo. *Geschöpf*), *Zeug* – ‘medžiaga, įrankis’ (vo. *Stoff, Gerät*), *Gut* – ‘turtas’ (vo. *Vermögen*), *Haupt* – ‘galva’ (vo. *Kopf*). Kaip nurodo D. Nübling, jau ankstyvosios bendrinės vokiečių kalbos (vo. *Frühneuhochdeutsch*) periodu susiformuoja nauji kuopinių daiktavardžių darybos sufiksai iš *Werk*, *Wesen*, *Zeug* ir *Gut* (Nübling 2010: 78). Fredericas Hartwegas ir Klausas Pėteris Wegera konstatuoja,

[6] Šį elementą reikėtų priskirti indigeniems (savos kalbos kalbos kilmės) konfiksams, nes *Stief-*, priešingai nei afiksoidai, nėra produktyvus žodžių darybos formantas.

jog minėtuoju kalbos periodu šie dėmenys įgauna apibendrintą leksinę reikšmę, junginiuose nutolusią nuo pirminės, ir tampa labai produktyvūs. Ypač tokių žodžių pagausėja nuo XVII a. Tendencija kuopinius daiktavardžius darytis su elementu *Werk* anksčiausiai išryškėja nuo XVI a. (Hartweg, Wegera 2005: 199), kitų mokslininkų teigimu, dar anksčiau – nuo XIV a. (Solling 2012: 45). D. Nübling nurodo, kad *-werk* ir *-wesen* reikšmės junginiuose dažniausiai yra abstrahuotos, todėl šie sufiksoidai įgyja abiem bendrą darybinę reikšmę 'sankaupa to, kas pasakyta pirmuoju dėmeniu' ar 'visuma to, kas priklauso pirmajam dėmeniui', pvz.: *Laubwerk* 'medžių lapai', *Fischereiwesen* 'žuvininkystė'. Afiksoidui *-zeug* būdinga kolektyvinė 'viskas, kas naudojama tam, kas pasakyta pirmuoju dėmeniu' reikšmė, pvz.: *Nähezeug* 'siuvimo reikmenys' (Nübling 2010: 78). Sufiksoido *-gut* reikšmė gali būti skirtinga, nelygu pirmojo dėmens kalbos dalis: junginyje su veiksmažodžiu šis elementas reiškia 'medžiagą, reikalingą darbo procesui ar perdirbimui', su daiktavardžių abstraktais jis žymi nematerialios kilmės kompleksus (Fleischer, Barz 1995: 143 – 144), pvz.: *Mahlgut* 'malinys', *Gedankengut* 'mintys'.

Afiksoidai *-werk*, *-wesen*, *-zeug*, *-gut* su skirtingų kalbos dalių pirmaisiais dėmenimis yra nevienodai produktyvūs. D. Nübling teigimu, visi išvardyti elementai gali jungtis su daiktavardiniu dėmeniu, tačiau junginyje su veiksmažodiniu dėmeniu dažniausiai aptinkamas *-zeug*, tuo tarpu *–werk* yra daug retesnis. Afiksoidai *-wesen* ir *-gut* dažniausiai jungiasi su daiktavardžių kamienais, apibrėždami daiktavardinių objektų savybes (Nübling 2010: 79).

Sudurtinių žodžių dėmuo *Haupt-* prefiksoido statusą greičiausiai įgijo XVIII a. Liudwigas M. Eichingeris, apžvelgdamas minėto laikotarpio dalykinių tekstų nominalinę žodžių darybą, užsimena, kad nuo XVI a. vartojama leksema *Haupt*, reiškusi 'kūno dalį – galvą' (vo. *Kopf*), vis dažniau kaip pirmasis dėmuo praranda šią reikšmę ir įgyja kitą, žyminčią 'centrinę padėtį' ar 'aukščiausią poziciją hierarchijoje', todėl šis dėmuo atlieka prefiksui būdingą funkciją (Eichinger 2002: 350).

Atkreiptinas dėmesys, kad sinchroninės žodžių darybos tyrėjų gretose nėra vieningos nuomonės dėl aprašytų sufiksoidų ir prefiksoidų statuso. Jörgas Meibaueris (2002: 30), Michaelis Lohdė (2006: 15, 112–113), W. Fleischeris ir I. Barz (1995: 145) darybinius elementus *-werk*, *-wesen* ir *Haupt-* žodžiuose praradusius savo pirminę leksinę reikšmę priskiria darybiniams afiksams. Tuo tarpu komponentus *-gut* ir *-zeug* pastarieji tyrėjai laiko dūrinių antraisiais dėmenimis (Fleischer, Barz 1995: 143–144). Giselos Zifonun nuomone, jie priklausytų pusiau sufiksų ar afiksoidų kategorijai (Zifonun 2012: 131), o Johannesas Erbenas darybinius elementus *-werk* ir *-wesen* dažniausiai suvokia kaip sufiksoidus (Erben 1975: 143), kartais juos vadindamas ir kuopinių daiktavardžių darybinėmis priesagomis (Erben 2001: 105).

Taigi, mokslininkų nuomonės dėl *-werk*, *-wesen*, *-zeug*, *-gut* ir *Haupt-* statuso labai įvairuoja. Kad įvertintume, ar aptarti elementai gali būti suvokiami kaip daiktavardiniai dūrinių dėmenys, ar jau kaip afiksoidai, reikėtų atkreipti dėmesį ne tik į jų reikšmių abstrakcijos laipsnį bei registravimą žodynuose atskira lema, bet ir į poziciją dūrinyje ar jų pamorfeminį vertimą. Pavyzdžiui, XVII a. žodynuose *-werck* [-werk] ir *-zeug* pateikiami tiek atskiru žodžiu, tiek aptinkami dūriniuose pirmasiais bei antrasiais dėmenimis, pvz.: Clavis IV-954 *Werck* 'Darbas, Loba, Weikalas, Padargai[7]', Clavis IV-1047 *Zeug* 'Rykas', Clavis IV-954 *Werck=Tag* 'Dirbama Diena', Clavis IV-955 *Werck=Zeug* 'Rykledis, Rykas, Priprowa', Clavis II-1115 *Kriegs=Zeug* 'Zalnieru Rykai', Clavis III-464 *Schmied=Werck* 'Kalwjo Darbas', Clavis IV-1047 *Zeug=Hauß* 'Szarwinyczia'. Tiesa, pasitaiko dūrinių su apibendrinta šių dėmenų darybine reikšme, pvz.: Clavis II-1162 *Laubwerck* 'Lapai', todėl toks darinys neturėtų būti priskiriamas dūriniams. Sudurtinių daiktavardžių antruoju dėmeniu XVII–XVIII a. šaltiniuose reikėtų laikyti taip pat elementą *–Gut / Gutt*, anuomet dar vartotą 'prekės, turto, lobio, namų ar gerybės' reikšme (plg. B 612 *Gut*, *Güter*, Lex 44a *Gütter*), pvz.: Clavis II-1043 *Kauff=Gutt* 'Taworas', B 795 *Kirchen Gutt* 'Baznyczios Gerybe'. Vis dėlto darybos formantams jau istoriniu laikotarpiu priskirtinas daiktavardžių antrasis dėmuo *-wesen*, įgavęs dūriniuose abstrakčią reikšmę. Nors analizuotuose rankraštiniuose žodynuose žodžiai su šiuo elementu, kiek jų pavyko užfiksuoti, nėra išversti (greičiausiai to meto autoriams nepavyko jiems rasti lietuvių kalboje esančio tinkamo žodžio. – aut. pastaba), pvz.: Clavis II-868 *Hauβwesen* 'namų ūkis' (aut. vertimas), *Kriegs Wesen* B 823 'karyba' (aut. vertimas), tačiau jau iš DWG pateiktų žodžių su *-wesen* paaiškinimų matoma šio elemento apibendrinta reikšmė. Pavyzdžiui, žodis *Kriegswesen* žodyne apibūdinamas, kaip 'karo padėtis, kariniai santykiai', *Hauswesen* – 'nuosavybė'. Dūriniams taip pat nereikėtų priskirti žodžių su pirmuoju dėmeniu *Haupt-*, praradusiu pirminę 'galvos' reikšmę ir junginyje su daiktavardžiu reiškiančiu 'svarbų asmenį bei esminį daiktą ar dalyką', pvz.: Lex 46a *Haupt Mann* 'Pillonis, Szimtininkas', *Haubt=Stadt* Clavis II-860 'Wyrausis Miestas', B 644 *Haupt Leute* 'Wyresnieji, Wyrausieji'.

Apibendrinant tai, kas pasakyta apie minėtus struktūrinius elementus, galima teigti, kad ankstesnės epochos daiktavardžius su antraisiais dėmenimis *-werk*, *-zeug* ir *-gut*, išskyrus keletą žodžių, kuriuose šių elementų leksinė reikšmė jau nėra aiškiai išreikšta, reikėtų priskirti dūriniams. Kad *-werk*, *-zeug* ir *-gut* dėmenys nėra afiksoidai dar byloja ir tai, kad analizuotuose XVII–XVIII a. žodynuose dūriniai su jais į lietuvių kalbą verčiami nenutolstant nuo originalo kalbos, o tai leidžia spręsti, kad ano meto kalbėtojas minėtus elementus

[7] XVII–XVIII a. žodynų pavyzdžių vertimai į lietuvių kalbą pateikiami originalūs.

dar suvokdavęs kaip atskirus žodžius. Vis dėlto žodžių struktūrinius elementus *-wesen* ir *Haupt-*, įgijusius apibendintą reikšmę ar nutolusius nuo pirminės reikšmės junginiuose, reikia laikyti darybiniais afiksais. Tačiau, dėl šių elementų statuso šiuolaikinėje vokiečių kalboje galime pritarti tyrėjams, linkusiems juos traktuoti kaip afiksoidus.

3. IŠVADOS

1. Pritartina sinchroninės žodžių darybos atstovų pozicijai, jog pavieniai žodžiai, kurių dėmenys yra unikalūs, bet nėra darybiškai pamatuoti, nelaikytini dariniais, tačiau nėra visiškai tikslu juos priskirti ir paprastiesiems žodžiams – tinkamiausia būtų šiuos kalbos reiškinius traktuoti kaip kompleksinės struktūros žodžius su darybiškai nemotyvuotu kamienu.
2. Žodžių darybos požiūriu už tyrimo ribų nevertėtų palikti žodžių su indigeniais konfiksais (pvz.: vo. *Stief-*, *Schwieger-* ar la. *-uzis*), nes su jais, nors ir nepasižyminčiais produktyvumu, faktiškai galima pasidaryti naujų žodžių.
3. Kai kyla klausimų dėl žodžio dėmenų savarankiškumo ir reikia įvertinti, ar tam tikras žodis yra dūrinys, ar priskirtinas derivatams, reikėtų atkreipti dėmesį į keletą kriterijų: dėmenų darybinį potencialą, reikšmės abstrakcijos laipsnį, registravimą atskira leksema žodynuose, gebėjimą užimti tam tikrą poziciją junginyje bei senųjų dvikalbių žodynų pamorfeminį vertimą.

SANTRUMPOS

lie. lietuviškai
lo. lotyniškai
pl. Plural (daugiskaita)
s.v.a. senoji vokiečių aukštaičių kalba
v.v.a. vidurinioji vokiečių aukštaičių kalba
vo. vokiškai

ŠALTINIAI

B – *Lexicon Germanico-Lithvanicvm et Lithvanico-Germanicvm. Rankraštinis XVIII a. žodynas. Dokumentinis leidimas su faksimile, perrašu ir žodžių registru* 1–2, red. Vincentas Drotvinas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.

Clavis – *Clavis Germanico–Lithvana. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* 1. A–E (1995), 2. F–L, 3. M–S, 4. T–Z (1997), red. Vincentas Drotvinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1995–1997.

DUDEN 7 – *Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut, 2001.

DUDEN – *Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996.

DWB – *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm in 32 Teilbänden (1854–1961)*. Leipzig, 1972. Prieiga internete: http://woerterbuchnetz.de/DWB/ (žiūrėta 2016 08 30).

L – *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685, gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*, red. Ernests Blese. Rīga: Latvijas ūniversitāte, 1936.

Lex – *Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*, red. Vincentas Drotvinas. Vilnius: Mokslas, 1987.

Lexer – Lexer Matthias 1872–1878: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch in 3 Bänden*. Leipzig. Prieiga internete: http://woerterbuchnetz.de/Lexer/ (žiūrėta 2016 09 06).

LITERATŪRA

Altmann Hans 2011: *Prüfungswissen. Wortbildung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Benczes Réka 2006: *Creative Compounding in English. The Semantics of Metaphorical and Metonymical Noun-Noun Combinations*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins B. V.

Booij Geert 2007: *The Grammar of Words* (= *Oxford Textbooks in Linguistics*). New York: Oxford University Press.

Donalies Elke 2005: *Die Wortbildung des Deutschen. Ein Überblick*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

DUDEN 4 – *Die Grammatik*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2005.

Eichinger Ludwig M. 2002: Nominale Wortbildung in Sachtexten des 18. Jahrhunderts. – *Historische Wortbildung*, hrg. von Mechthild Habermann, Peter O. Müller, Horst Haider Munsk (= *Reihe Germanistische Linguistik* 232). Tübingen: Max Niemeyer, 341–362.

Elsen Hilke 2006: Deutsche Konfixe. – *Deutsche Sprache. 33. Jahrgang 2005,* 133–140.

Erben Johannes 1975: *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre* (= *Grundlagen der Germanistik* 17). Berlin: Erich Schmidt Verlag.

Erben Johannes 2001: Über den Aufschlusswert älterer deutscher Wörterbücher für die historische Wortbildungslehre. – *Zeitschrift für deutsche Philologie* 120, 105–111.

Fleischer Wolfgang 1995: Konfixe. – *Wort und Wortschatz. Beiträge zur Lexikologie*, 61–68.

Fleischer Wolfgang, Irmhild Barz 1995: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Nemeyer Verlag.

Glück Helmut 2005: *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler Verlag.

Hartweg Frederic, Klaus-Peter Wegera 2005: *Frühneuhochdeutsch. Eine Einführung in die deutsche Sprache des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit* (= *Germanistische Arbeitshefte* 33). Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Jarmalavičius Dalius 2014: *Vokiečių kalbos dūrinių daryba XV–XVIII a. rankraštiniuose dvikalbiuose baltų kalbų žodynuose. Humanitarinių mokslų daktaro disertacija*. Vilniaus universitetas.

Lohde Michael 2006: *Wortbildung des modernen Deutschen. Ein Lehr- und Übungsbuch*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Meibauer Jörg, Ulrike Demske ir kt. 2002: *Einführung in die germanistische Linguistik*. Stutgart, Weimar: Metzler Verlag.

Müller Peter O. 1993: Historische Wortbildung: Forschungsstand und Perspektiven. – *Zeitschrift für deutsche Philologie* 112(1), 394–419.

Nübling Damaries, Antje Dammel ir kt. 2010: *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Schu Josef 2006: Zwischen Grundmorphem und Affix. – *Deutsche Sprache. Zeitschrift für Theorie, Praxis, Dokumentation. 33. Jahrgang 2005*, 259–286.

Solling Daniel 2012: *Zur Getrennt-, Zusammen- und Bindestrichschreibung von Substantivkomposita im Deutschen (1550–1710)* (= *Acta Universitatis Upsaliensis / Studia Germanistica Upsaliensia* 57). Uppsala: Uppsala Universitet.

Stepan Julia 2009: *Wortbildungsmodelle für Frauen Bezeichnungen im Mittelhochdeutschen und Frühneuhochdeutschen* (= *Schriftenreihe Schriften zur Mediävistik* 16). Hamburg: Dr. Kovač Verlag.

Urbutis Vincas 2009: *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Urbutis Vincas 1993: Darybos tipo radimasis: latvių kalbos nomina loci su priesaga *–uzis*. – *Baltistica* 28(2), 82–105.

Wälchli Bernhard 2005: *Co-Compounds and Natural Coordination* (= *Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory*). New York: Oxford University Press.

Zifonun Gisela 2012: Komposition (oder Halbaffigierung) zum Ausdruck von Nominalaspekt: Schmuckstück, Glücksfall und Zuckerwerk. – *Das Deutsche als kompositionsfreudige Sprache: strukturelle Eigenschaften und systembezogene Aspekte*, hrg. von Livio Gaeta, Barbara Schlücker. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 101–134.

Regarding the Used Terminology and Classification of Formative Elements in the Theory of Word-Formation

SUMMARY

The analysis of the German nominal compounds in the handwritten Baltic bilingual dictionaries from the 17th–18th shows many problematic aspects: the lack of precise terminology which needs to be corrected in the synchronic theory of word-formation on the one hand and difficulties in the differentiation of decided word-formation patterns on the other hand.

In the scientific literature terminology used for the analogous examples of word-formation could be defined as superfluous terminology. This applies in particular to the words with unique morphemes such as in germ. *Himmbeere* 'raspberry', *Schornstein* 'chimney' or lit. šikšnosparnis 'bat', titnagas 'fire stone'. To define the constituents that are demotivated and only occur in individual words, different terms like *pseudomorphem*, *pseudoplerem*, *Himbeer-morpheme*, *cranberry-word*, *cranberry-compounds*, *cranberry-morphemes* etc. are found in the theory of word-formation. It would be more exact to describe such lexical units, using the concept of quasi-compounds with remaining stems (lit. *tarsi dūriniai su atliekamais kamienais*) suggested by V. Urbutis. However, words with demotivated constituents but with their complex word structure could not be categorized neither as compounds nor as simplex (simple) words, such a definition needs concretization. Taking into account the properties mentioned in this paper, lexical units like germ. *Himbeere* or lit. *titnagas* can be defined as complex words with demotivated stems (lit. *kompleksinės struktūros žodžiai su nemotyvuotais kamienais*).

Furthermore, this article discusses the special status of words with the elements that take a position between compound-components and the derivative morphemes and are characterized in the synchronic word-formation as affixoids. It is also difficult to say, if for example, germ. *Werck=Tag* 'working day', *Werck=Zeug* 'tool', *Kichen Gutt* 'churches goods', *Hauptmann* 'main person', *Kriegswesen* 'soldier ship' are compounds or derivations, because we do not have enough clear criteria to differentiate these words. The problem mentioned above is actual in diachronic word-formation, too. In order to determine elements between composition and derivation in historical word-formation one should focus on the following criteria: productivity and their semantic degree of abstraction, their registration as a free lemma in the dictionaries, their ability to change position in words, and word-for word translation of constituents in dictionaries.

Įteikta 2017 m. sausio 12 d.

DALIUS JARMALAVIČIUS
Vilniaus universitetas
Užsienio kalbų institutas
Vokiečių kalbos katedra
Universiteto g. 5 LT- 01513, Vilnius, Lietuva
dalius.jarmalavicius@uki.vu.lt